

Ślawomir Gala

KAROLA DEJNY WIELKI *ATLAS GWAR POLSKICH*

Świadomość, że język stanowi podstawowy składnik kultury narodu towarzyszyła już animatorom życia umysłowego wieków średnich. Traktat o ortografii polskiej z roku 1440 Jakuba Parkoszowica, rektora Almac Matris Cracoviensis dowodzi zainteresowania odmianą polszczyzny ogólnej, która dała podstawę polszczyźnie literackiej. Z anonimowego wstępu dowiadujemy się, że pobudką opracowania traktatu było przywiązanie do własnej mowy ojczystej (*famosissima Polonorum lingua*), była dbałość o jej najlepszą użyteczność i patriotyczna ambicja, by naród polski nie był pod tym względem zacofany¹.

Zainteresowanie odmianami regionalnymi, z których – jak dowiodła dyskusja o pochodzeniu języka literackiego – wywodzi się polszczyzna ogólna, lokalizujemy na koniec wieku XIX i wiążemy z rozwojem badań etnograficznych oraz z coraz częstszym zwracaniem uwagi na kulturę ludową².

Badania nad regionalnymi odmianami polszczyzny wynikały ze świadomości, że język podobnie jak literatura czy sztuka jest bardzo istotnym czynnikiem utrzymywania i pogłębiania świadomości narodowej, podstawowym składnikiem bytu kulturowego narodu. Z należytego rozumienia funkcji etnotwórczej języka płynęła w czasach niewoli i w okresie po odzyskaniu niepodległości troska o pielęgnowanie języka ojczystego oraz dbałość o właściwe jego poznanie³.

Zapoczątkowane przez K. Nitscha opublikowaniem w roku 1909 *Próby podziału gwar polskich*⁴, a w roku 1915 *Dialektów języka polskiego*⁵ badania

¹ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, cz. I, Warszawa 1961, s. 100.

² K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1981, s. 9.

³ K. Dejna, *W sprawie podjęcia prac nad Atlasem gwar polskich, Język polski i językoznawstwo polskie w sześćdziesięciolecie niepodległości (1918–1978)*, Wrocław 1982, s. 71.

⁴ K. Nitsch, *Próba podziału gwar polskich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1909, R. XIV, nr 8, s. 3–6.

⁵ K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław 1957.

nad gwarowym zróżnicowaniem polskiego terytorium językowego, rozwijane przez grono polskich dialektologów sprawiły, że dialektologia polska jako nowy kierunek językoznawstwa mogła poszczycić się poważnym, liczącym się w slawistyce dorobkiem. Zrodziły także, wynikający z potrzeb, program postępowania badawczego.

Już w okresie międzywojennym obok pilnej potrzeby gromadzenia obszernych materiałów jako podstawy do monograficznego omawiania poszczególnych gwar czy poszczególnych zagadnień świadczących o zróżnicowaniu i zasięgach cech gwarowych powstała idea opracowania atlasu, który by „ilustrował zróżnicowanie mowy ludowej na naszym obszarze etniczno-językowym oraz właściwości gwarowe wysp polskich pozostających w obcojęzycznym otoczeniu, a także ważniejsze odmiany mówionej polszczyzny niektórych ośrodków miejskich”⁶. Przedstawiony przez M. Małeckiego i K. Nitscha 13 II 1939 r. na posiedzeniu Wydziału I PAU plan ogólnopolskiego atlasu językowego⁷ mógł być realizowany dopiero po 1950 r., ale w rozmiarach znacznie skromniejszych niż to zakładali autorzy projektu. Trudne warunki powojenne sprawiły, że podejmujący nad atlasem pracę dialektolodzy zostali zmuszeni do zmniejszenia ilości przewidywanych do zbadania punktów z 600 do 100 i skrócenia kwestionariusza z 2000 do 600 pytań.

W związku ze zmianą podstaw metodycznych gromadzenia materiału opracowany w latach 1957–1970 *Mały atlas gwar polskich* (MAGP)⁸ już w założeniu stał się dziełem o charakterze sondażowym. Od początku zdawano sobie sprawę z tego, że będzie to opracowanie kartograficzne niepełne w stosunku do pierwotnych założeń i potrzeb. Z. Stieber jako współtwórca MAGP pisał „Zaraz po zebraniu materiału do małego atlasu trzeba będzie z całą energią przystąpić do prac nad wielkim atlasem gwar polskich”⁹. Do urzeczywistnienia tych zamierzeń nie doszło, bowiem dialektolodzy jakby zrezygnowali z tego podstawowego zadania, a wzorując się na opublikowanym w r. 1934 *Atlasie językowym polskiego Podkarpacia*¹⁰ i wydanych w roku 1933 *Izoglosach gwarowych na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*¹¹, przystąpili do przygotowania atlasów regionalnych. Być może sądzono, że to trudne do wykonania dzieło może

⁶ K. Dejna, *Projekt zebrania materiałów do „Atlasu gwar polskich”*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1987, t. 33, s. 47.

⁷ M. Małecki, K. Nitsch, *Plan ogólnopolskiego atlasu językowego*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, styczeń–czerwiec 1939”, Kraków 1945, s. 46–50.

⁸ *Mały atlas gwar polskich*, t. 1–13, Wrocław 1957–1970.

⁹ Z. Stieber, *Zadania dialektologii polskiej*, „Biuletyn PTJ” 1948, z. 8, s. 158.

¹⁰ M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934.

¹¹ Z. Stieber, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*, Kraków 1933.

być zastąpione przez atlasy regionalne. Niektóre z nich, jak np. atlas kielecki¹², atlas kaszubski¹³, atlas śląski¹⁴, atlas wielkopolski¹⁵, czy atlas polskich gwar spiskich¹⁶ należą do szczytowych osiągnięć w zakresie geografii lingwistycznej. Ich wartość i przydatność naukowa jest niewątpliwa, ponieważ ilustrują szczegółowo zróżnicowanie językowe regionów. Nie mogą jednak zastąpić atlasu ogólnopolskiego, ponieważ dotyczą wybranego terytorium i w związku z tym nie mają możliwości przedstawienia zróżnicowania językowego, poza brany pod uwagę obszarem. Są w ograniczonym stopniu porównywalne ze względu na różne, nie skoordynowane najczęściej ze sobą kwestionariusze oraz różną, według różnych zasad ustalaną sieć eksplorowanych punktów. Tak zgromadzone i opracowane kartograficzne dane uniemożliwiają częstokroć uzyskanie pełnego obrazu stosunków gwarowych oraz porównywanie materiałów w celu syntetycznego ich ujęcia. O tym, że *Mały atlas gwar polskich* jest ujęciem sondażowym, był przeświadczony zespół opracowujący to dzieło, skoro kierownik zespołu, przedwcześnie zmarły prof. M. Karaś, w roku 1968, a więc na dwa lata przed opublikowaniem ostatniego tomu pisał *Wielki atlas języka polskiego* powinien być opracowany i sprawę jego przygotowania należy uważać za główne zadanie na najbliższe lata¹⁷.

Zadanie to podjął prof. K. Dejna, autor wielu dzieł o fundamentalnym znaczeniu dla polskiej i słowiańskiej dialektologii, takich jak: *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*¹⁸, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*¹⁹, *Dialekty polskie*²⁰, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*²¹, czy monograficzne opracowanie gwary czeskiej mieszkańców Kukowa²², recenzent atlasów regionalnych, np. atlasu kaszubskiego²³, mazowieckiego²⁴, bojkowskiego²⁵

¹² K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1–6, Łódź 1962–1968.

¹³ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. 1–15, Wrocław 1964–1978.

¹⁴ A. Zaręba, *Atlas językowy Śląska*, t. 1–6, Warszawa–Kraków 1969–1980.

¹⁵ *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, red. Z. Sobierajski i J. Burszta, t. 1–5, Wrocław 1979–1989.

¹⁶ Z. Sobierajski, *Atlas polskich gwar spiskich*, t. 1–4, Warszawa–Poznań 1966–1977. „Woprosy Jazykoznanija” 1968, z. 5, s. 7.

¹⁸ K. Dejna, *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*, Wrocław 1957.

¹⁹ K. Dejna, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, cz. 1, Łódź 1951, cz. 11, Łódź 1953.

²⁰ K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973.

²¹ K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1981.

²² K. Dejna, *Geneza i struktura gwary czeskiej mieszkańców Kukowa pod Belchatowem*, cz. 1, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1985, t. 31, s. 19–35; tenże, *Wyrazowe pożyczki z polszczyzny w gwarze czeskiej Kukowa pod Belchatowem*, *ibidem*, 1986, t. 32, s. 67–71; tenże, *Słowotwórstwo sufiksalne gwary czeskiej Kukowa*, *ibidem*, 1989, t. 35, s. 19–68; tenże, *Słownik gwary czeskiej mieszkańców Kukowa*, „Prace Słowistyczne” 1990, nr 60.

²³ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. 1–15, Wrocław 1964–1978.

²⁴ *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1–10, Wrocław 1971–1992.

²⁵ *Atlas gwar bojkowskich*, t. 1–6, Wrocław 1980–1981.

oraz recenzent i członek komitetu redakcyjnego *Małego atlasu gwar polskich*. Kreśląc w roku 1978 główne problemy dialektologii polskiej zwrócił szczególną uwagę na konieczność podjęcia prac nad nowym atlasem gwar polskich²⁶. W roku następnym (na łamach „Rozpraw Komisji Językowej ŁTN”) wykonanie atlasu zalicza do najpilniejszych zadań dialektologii polskiej²⁷ i formułuje program badań, ramy organizacyjne tego o wymiarach ogólnopolskich przedsięwzięcia.

Profesor opracowuje podstawy metodyczne gromadzenia materiału, które przedstawia środowisku językoznawczemu na posiedzeniach Komitetu Językoznawstwa PAN, a także na posiedzeniach Komisji Dialektologicznej tegoż Komitetu, której przewodniczy. Wypracowane w ten sposób zasady stają się podstawą opracowania liczącego 2 tysiące pytań, opublikowanego w roku 1987 kwestionariusza-notatnika Atlasu gwar polskich²⁸ oraz opublikowania projektu zebrania materiału²⁹. Projekt ten aktualnie realizowany zakłada objęcie badaniami całego obszaru Polski, w tym także terenów zasiedlonych po wojnie przez ludność pochodzącą z Polski centralnej i kresów wschodnich, wypełnienie kwestionariusza-notatnika w 673 punktach materiałem gwarowym, wydobytym od najstarszego pokolenia (dobrze zachowującego gwarę) w rezultacie przeprowadzonych badań terenowych oraz uzupełnienie go materiałem starszym. Przewidziane do zbadania punkty na terenie ziem odzyskanych nie będą oczywiście reprezentatywne dla swego otoczenia terytorialnego, lecz ilustracją właściwości gwarowych wysp polskich, które do końca wojny pozostawały w obcojęzycznym otoczeniu. Materiały te pozwolą ustalić dawne powiązania badanych gwar z ich poprzednim obcojęzycznym otoczeniem oraz staną się za kilkadziesiąt lat podstawą obserwacji stopnia i zakresu zmian ewolucyjnych, względnie interferencji powodowanej różnogwarowym otoczeniem i oddziaływaniem polszczyzny ogólnej.

Rozmieszczenie przewidzianych do zbadania punktów gwarowych ustalone zostało jednolicie dla całego polskiego terytorium według siatki geograficznej w ten sposób, że na obszarach między kolejnymi stopniami szerokości geograficznej północnej i kolejnymi stopniami długości geograficznej wschodniej lokalizuje się 16 przeznaczonych do zbadania wsi. Wyznaczono w ten sposób 500 punktów na obszarze formowania się dialektów polskich oraz około 170 punktów na terytoriach później zasiedlonych przez ludność mówiącą różnymi gwarami. Terytorium Polski podzielone zostało na 10 sektorów, obejmujących przeciętnie po sześćdziesiąt kilka punktów. W każdym

²⁶ K. Dejna, *Główne problemy dialektologii polskiej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN” 1988, R. XXXII, nr 2, s. 4–5.

²⁷ K. Dejna, *Projekt zebrania materiałów...*, s. 47–72.

²⁸ K. Dejna, *Atlas gwar polskich. Kwestionariusz-notatnik*, Łódź 1987.

²⁹ K. Dejna, *Projekt zebrania materiałów...*, s. 47–72.

z sektorów przewidziane do zbadania punkty oznaczone zostały trzycyfrowymi numerami, z których pierwsza jest zgodna z numerem sektora, dalsze oznaczają kolejne wsi przewidziane do eksploracji.

Te niezależne od zmiennych w naszych warunkach podziałów administracyjnych, usystematyzowane zasady lokalizacji nie tylko szybko orientują w pochodzeniu terytorialnym materiału, ale umożliwiają włączanie danych starszych, zamieszczonych w atlasach regionalnych i zlokalizowanie ich według przyjętego w AGP kodu. Wykaz tak kodowanych materiałów jest jednocześnie informacją, które okolice i w jakim stopniu zostały już objęte badaniami wcześniejszymi, w których badania dialektologiczne dotąd nie były prowadzone. Bowiem przygotowujemy atlas, obok materiałów aktualnych, uwzględni także częstokroć nieodtwarzalne i bardziej archaiczne materiały starsze. Koncepcja atlasu opartego na danych aktualnych, gromadzonych w warunkach szybko postępujących procesów integracyjnych i danych starszych sprawia, że wyznaczone schematycznie punkty orientują w terenie, gdzie w promieniu do 5–10, nie dalej niż 15 km eksplorator winien wyszukać wieś i rozmówców dobrze władających gwara. Zanotowany w wybranej wsi stan gwary powinien być reprezentatywny dla mowy ludowej w promieniu do 15 km od punktu atlasowego, a lokalizowane na mapach między punktami izogłosy osiągną dokładność 7–10 km.

Profesor występuje z projektem zainteresowania badaniami i włączenia do udziału w pracach eksploracyjnych większości ośrodków językoznawczych w kraju. Proponuje łączenie prac zbierackich do atlasu z wykonywaniem prowadzonych lub podejmowanych przez ośrodki, czy poszczególnych pracowników prac indywidualnych lub zbiorowych, których tematem byłoby zbadanie i monograficzny opis gwar wybranego wycinka czy punktu. Te skoordynowane z założeniami prac nad AGP tematy podejmujące stosunki językowo-ludnościowe można prowadzić w wyodrębnionych przez Profesora 19 wycinkach terytorium polskiego; np. w wycinku 7 można opracować dawne gwary kresowe w województwach Dolnego Śląska, w wycinku 17 – gwary województwa piotrkowskiego, łódzkiego i sieradzkiego, 3 – gwary polskie na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w województwie bialsko-podlaskim, chełmskim i zamojskim³⁰. Według tych założeń prowadzone są prace na wycinku 16, których celem jest omówienie małopolsko-śląsko-wielkopolskiego pogranicza językowego³¹, 15 – z zamiarem opracowania gwar opoczyńskich na tle małopolsko-mazowieckiego pogranicza oraz w wycinku 3, 7 i 14.

³⁰ K. Dejna, S. Gala, *Z prac nad częstochowskim wycinkiem „Atlasu gwar polskich”*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1989, t. 35, s. 70, 71.

³¹ S. Gala, *Wstępne badania nad Atlasem językowym województwa częstochowskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1987, t. 33, s. 79–91.

W ciągu pięciu lat pod kierunkiem Profesora zgromadzono materiały w postaci wypełnionych kwestionariuszy-notatników z 1/4 części Polski, głównie z obszarów południowych. W miarę potrzeby uzupełniane i weryfikowane materiały stanowią pokaźną i niezmiernie wartościową dokumentację stanu gwary do poszczególnych punktów, które w przyszłości w celu dogodniejszego udostępniania zainteresowanym, jak i sprawniejszego przygotowania map zamierzamy skomputeryzować. Wyrażam nadzieję, że pozostająca w Katedrze Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej dokumentacja zostanie w stosunkowo szybkim czasie doprowadzona do końca. Tempo prac zależy jednak i od tego, jakimi środkami finansowymi i organizacyjnymi kierownik tematu i koordynator tego niełatwego przedsięwzięcia będzie dysponował.

Doprowadzona niemal do końca dokumentacja na niektórych wycinkach stworzyła podstawę do opracowania przez Profesora metody i techniki kartograficznego opracowania AGP³². W atlasie, który będzie nie tylko zbiorem materiałowych danych ilustrujących szczegółowy obraz aktualnego stanu różnicowań mowy ludu polskiego, lecz także systematycznie ujętą syntezą wiedzy o tendencjach i procesach, które do różnicowania doprowadziły, stosowane będą głównie mapy izoglosowo-płaszczyznowe, na których liniami czy płaszczyzną zaznaczy się granice obszaru, względnie najdalsze zasięgi prezentowanych na mapie innowacji dialektalnych. Na przykładzie kieleckiego wycinka AGP³³ prezentuje autor metodę postępowania badawczego oraz osiągnięte rezultaty jako propozycję jej zastosowania na innych wycinkach objętego badaniami atlasowymi obszaru.

Przygotowywany atlas, zwany wielkim ze względu na zakres podejmowanych zagadnień, sposób ich ujęcia i kartograficznego przedstawienia adresowany jest do dialektologów, jak i specjalistów w zakresie gramatyki historycznej, historii języka, sławistów, etnografów i etnologów. Pozostanie niepowtarzalnym dokumentem kultury narodu, a ze względu na założenia metodyczne dziełem pionierskim nie tylko na gruncie polskim, ale słowiańskim i europejskim, o czym niech świadczy wypowiedź H. Popowskiej-Taborskiej, dotycząca stosowanej przez Profesora metody w *Atlasie innowacji dialektalnych*: „Jest to praca tym cenniejsza, że żaden inny język słowiański nie dysponuje dotąd podobnym opracowaniem, umożliwiającym dokonanie pełnego porównania cech archaicznych i innowacyjnych”³⁴.

³² K. Dejna, *Metoda i technika kartograficznego opracowania „Atlasu gwar polskich”*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN” 1990, R. XLIV, nr 4, s. 9.

³³ K. Dejna, *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”*, Łódź 1991.

³⁴ H. Popowska-Taborska, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław 1991, s. 97.

Slawomir Gala

KAROL DEJNA'S GREAT *ATLAS OF POLISH DIALECTS*

With the 1978 publication of his article on *Main Problems of Polish Dialectology*, Professor Karol Dejna anew drew attention to the need to compile the great *Atlas of Polish Dialects* (wielki Atlas gwar polskich – hence AGP). Being the author of many works of fundamental importance for Polish and Slavic dialectology such as *Polish-Laski Linguistic Border within Polish Territory*, *Polish Dialects*, *Atlas of Polish Dialectological Innovations*, co-author of regional atlases, as well as a reviewer and member of the editorial staff of *Small Atlas of Polish Dialects*, Karol Dejna formulates research program and its organizational framework. He elaborates the methodical basis of material collection in the form of a questionnaire-notebook of 2000 questions and an article on the *Project of Material Collection for the Atlas of Polish Dialects*. The project, which is currently being realized-assumes that the research will cover the whole territory of Poland, including the repolonized areas. The mentioned questionnaire notebook will, in as many as 673 points, be filled with dialect material obtained from the oldest generation of people speaking well-preserved dialect; it will also be supplemented with the old material published in the regional atlases. The collection of the material for the AGP will be combined with doing individual or collective research (by individual workers or by research centers) which would concentrate on monographic description of selected segments or points. This research, co-ordinated with the assumptions of the AGP research and covering the population and language relations, can be conducted in 19 parts of the Polish territory (selected by the Professor).

The almost completed documentation has created for some segments the basis on which cartographic methods and techniques for AGP could be elaborated (*Technique and Method of Cartographic Elaboration of „Atlas od Polish Dialects“; Dialect Isoglosses in the Kielce Sector of „Atlas of Polish Dialects“*).